

УДК 37.034(09)

*Тетяна Марченко,
аспірант Уманського державного
педагогічного університету
імені Павла Тичини*

ЗМІСТ ПОНЯТТЯ «МОРАЛЬНА ПОВЕДІНКА» В КОНТЕКСТІ ДОСЛІДЖЕНЬ ПЕДАГОГІВ РІЗНИХ ЧАСІВ

У статті викладено основи поняття «моральна поведінка» в контексті досліджень відомих педагогів різних часів.

Матеріали можуть використовуватися у процесі здійснення навчально-виховної роботи.

Ключові слова: моральна поведінка, зміст поняття, педагогічна спадщина.

В статье поданы основы понятия «нравственное поведение» в контексте исследований известных педагогов разных времен. Материалы могут использоваться в процессе осуществления учебно-воспитательной работы.

Ключевые слова: нравственное поведение, смысл понятия, педагогическое наследие.

The principles of the concept «moral behaviour» in the research context of teachers of different times are set forth in this article.

These materials can be used in the educational process.

Key words: moral behavior, concept matter, pedagogical inheritance.

Поняття «мораль» і «моральність» у багатьох випадках є синонімами. Але вони не завжди є тотожними. Мораль на відміну від моральності виступає передусім, як певна форма свідомості – сукупність усвідомлених людьми принципів, правил і норм поведінки. Що ж до моральності, то її розуміють як втілення певних принципів, правил і норм у реальній поведінці людей, стосунках між ними.

Мораль як особлива форма людських відносин формувалася здавна, а норми моралі різнилися від епохи до епохи і ставлення до них було неоднозначним. Люди будь-яких епох і часів діяли за різними морально-етичними нормами та оцінками, ідеалами й цілями, що, зрештою, повністю ніколи не повторювалися в історії. Неоднаковими були соціально-історичні умови життєдіяльності людей, соціальні зв'язки між ними, класовий розподіл, стиль життя тощо. Індивіди, що виступали в ролі суб'єктів моральності як її творці й носії, мали різноманітні психологічні характеристики. Соціальна свідомість стародавнього грека виробила значну

кількість моральних уявлень (справедливість, мужність, добродієність, добро тощо), які він ставив вище порівняно з багатством, суспільним статусом. Але вплив цих уявлень на поведінку людини, їхня фактична роль у системі її реальних мотивів були незначними, практично вони мали лише зовнішню привабливість. Тому люди на перше місце ставили зовсім інші цінності: прагнення насолоди, життєвої вигоди, бажання дістати високу посаду тощо. Здавна наслідування моральних ідеалів не посіло належного місця в повсякденних справах людини. Як вважав Сократ, моральні поняття не зводяться до поодиноких проявів, однак у реальному предметному світі вони майже не реалізуються.

Моральність суспільства протягом століть перебувала на двох рівнях: на нижньому – фактичному, в умовах існування людських стосунків з їхніми численними і здебільшого егоїстично орієнтованими «звичаями», й на вищому, – де панувала царица абстрактного добра як критерію програми для всієї життєдіяльності людства.

Сократ, розглядаючи людину як моральну істоту, дійшов висновку, що існують об'єктивні моральні норми. Їхнє дотримання є виявом сформованості людського «мос».

Моральна норма (з лат. *norma* – правило, зразок) – одна з найпростіших форм моральної вимоги; вона виступає і як елемент моральних стосунків, і як форма моральної свідомості. З одного боку, це норма поведінки, звичай, постійно відтворюваний в однотипних учинках багатьох людей як моральний закон, обов'язковий для кожної людини, а з іншого – відповідне правило (заповідь), відображене в моральній свідомості [13, 220].

Отже, моральні норми є елементарною формою моральної вимоги, певним взірцем поведінки, що відбиває усталені потреби людського співжиття та відносини і має обов'язковий характер.

Нині людина живе за нормами, які сама собі встановлює. Її дії мають цілеспрямований характер. Різні люди і навіть одна й та ж людина в різний час і за різних обставин можуть чинити по-іншому.

Людина перебуває в процесі безперервного становлення. Вона завжди прагне стати іншою, піднятися над собою. Прагнучи бути іншою, не може змиритися з процесом вічного становлення, і це породжує бажання звільнитися від спроби постійного удосконалення.

Отже, мораль і є ставленням людини до себе в перспективі власного прагнення до досконалості, ідеалу.

В людині, починаючи з давнини, виділяють три складові: тіло, душу та дух. Мораль є характеристикою душі. Тіло і дух немовби утворюють два полюси душі, її розумну і нерозумну, вищу і нижчу частини. Якщо тіло є тваринним початком у людині, а дух – божественним, то душа – це саме людське в людині. Тіло прив'язує людину до землі, сковує її обручем ненаситних бажань, а духом вона споглядає вічне. Душа є поєднанням одного з іншим, вона характеризує людину в її русі від нижчого до вищого, від

тваринного до божественного. Якісний стан душі виражається в моралі. Мораль, власне, і є анатомією душі. Подібно до того, як дух буває істинним чи хибним, тіло – сильним чи слабким, так і душа буває доброю чи злою.

Сфера діяльності моралі широка, але багатство людських стосунків можна звести до таких: особистість і суспільство, особистість і колектив, колектив і суспільство, колектив і колектив, людина і людина, ставлення людини до самої себе, ставлення людини до праці.

Таким чином, у розв'язанні питань моралі є правомірною не тільки колективна, а й індивідуальна свідомість: моральний авторитет когонебудь залежить від того, наскільки правильно він усвідомлює загальні моральні принципи та ідеали суспільства й відображену в них історичну необхідність. Але це не є свідченням того, що людина сліпо відповідатиме «історичній тенденції». Моральна діяльність передбачає не тільки виконання, а й вироблення нових форм, принципів, які відповідають сучасним ідеалам. Вона спрямована на саму людину, розвиток закладених у ній здібностей, особливо її духовно-моральних сил, на удосконалення, реалізацію сенсу життя.

Перші спроби філософської етики, що дістали відображення в ученнях Анаксагора, Анаксимандра, Геракліта, піфагорійців та інших філософів ранньої античності мали переважно космологічний характер. Античність увійшла в історію етичної науки як початок її становлення [4].

Наскрізною ж проблемою всього етапу античності була проблема нормативності людського існування, що розглядалася як обґрунтування специфіки людського способу життя [4].

Мораль розумілася суто натуралістично як спроектований на людину космічний світопорядок.

Демокріт зумів довести до логічного кінця принцип натуралістичного тлумачення людини. На його переконання, все, до чого вона прагне, й до чого повинна прагнути, визначається природою всього живого [4].

Софісти критикували переконаність у можливості достовірного знання про світ. Вони вважали, що людські уявлення та оцінки існують в уявленнях певного індивіда.

Протагор стверджував, що міра всіх речей – людина.

Моральні норми, на думку софістів, є продуктом творчості людини, а тому довільні [4, 43].

Давньогрецький філософ Сократ продовжив розвивати ідеї софістів. Він уперше розглянув моральне буття людини і вважав, що людина більше потребує пізнання самої себе і своїх учинків, ніж пізнання природи та Всесвіту. Філософ стверджував, що знання, усвідомлення людського добра є достатньою умовою для його творення.

За всієї своєї ідеалістичності й утопічності настанова Сократа на

реалізацію морального способу життя шляхом інтелектуального й морального самовдосконалення була надзвичайно плідною щодо виявлення суті морального феномена. Поєднавши моральну досконалість людини із самовдосконаленням людської душі, він виділив тим самим особливий статус ідеального в людській життєдіяльності. Мораль була усвідомлена як надчуттєвий ідеальний феномен, що не зводиться до усталених звичаїв і, водночас, єдиний з ними [4].

Проте вчення Сократа і Платона розкритикував їхній найкращий учень – Арістотель. Перекресливши теорію «ідей» як безтілесних форм речей, він створив учення об'єктивного ідеалізму. Філософ вважав, що в основі моральної діяльності лежить об'єктивна доцільність. Найвище благо – це мета, до якої люди прагнуть заради неї самої [1].

Арістотель враховував також роль соціального життя у вихованні: «Неможливо й, у всякому разі, нелегко за допомогою міркувань змінити те, що здавна корениться в звичаях» [1, 288].

В умовах розчарування реальним життям і неможливості змінити його людина потягнулася душею до вищих сил, до Бога, щоб він розв'язав її проблеми, допоміг стати такою, як вона мріє, залагодив усі негаразди.

Християнська мораль знаходить свій вияв в уявленнях і поняттях про моральне і аморальне, в сукупності певних моральних норм (наприклад, заповідях), специфічних релігійно-моральних почуттях (християнська любов, совість та ін.) і деяких вольових якостях віруючої людини (терпіння, покірність), а також у системах морального богослов'я і теологічної етики.

Головною особливістю християнської, як і взагалі будь-якої релігійної моралі, є те, що її основні положення ставляться в обов'язок людини разом з догмами християнського віровчення. В основі будь-якого кодексу моралі лежить вихідний принцип, загальний критерій моральної оцінки вчинків людей. Християнство має свій критерій розрізнення добра і зла, морального і аморального в поведінці – спасіння особистої безсмертної душі для вічного блаженного життя з Богом.

Культ морально вихованої людини був висунутий на перший план діячами епохи Відродження.

Серед італійських гуманістів періоду Відродження найбільший вплив на філософію, етику, педагогіку мав Томазо Кампанелла. У знаменитому трактаті «Місто сонця» він створює зразок суспільства, побудованого на економічній та політичній рівності. Моральна свідомість юних столярів не знає таких вад, як лінь, хитрість, чванство, злодійкуватість, злоба. У «Місті сонця» дбають про добродійність – основу суспільного блага. Мистецтво, наука, краса породжують і формують моральні риси характеру.

Епоха Відродження була досить плідною в утвердженні самобутньої української системи морального виховання молоді. Цьому сприяло, зокрема, розгортання мережі різнотипних навчально-виховних закладів. У той

час працювали видатні просвітителі Епіфаній Славенецький, Арсеній Сатановський, Семеон Полоцький, Феофан Прокопович, Стефан Яворський, які в своїх творах висвітлювали низку цікавих думок з питань морального виховання молоді. Вони, з'ясовуючи суть блага та сенсу людського буття, розглядали його в двох аспектах: фізичному і моральному та розкрили поняття блага істинного і уявного, внутрішнього і зовнішнього, корисного, почесного або приємного. Моральними, на їхнє переконання, є внутрішні блага, серед яких не лише духовні добродієвості, а й здоров'я, сила, наполегливість тощо. Якщо благо бажане для тебе, корисне іншим, воно є істинним, а отже, моральним.

Захоплення в той період викликав демократичний лад Запорізької Січі з її принципами проведення козацьких рад. Конституція Пилипа Орлика містила ідеї та положення щодо захисту прав людини, нації, суверенності держави, завдяки чому в національній системі виховання втілювалися у життя ідеї гуманізму та моральності.

Гуманістичний дух Відродження поширився й на інші країни Європи. Там працювали прогресивні філософи, які над усе ставили мудру, виховану людину, зі сформованими моральними якостями, готову до праці, подвигу в ім'я справедливості.

У період переходу від феодального ладу до капіталізму розгортається теоретична і практична діяльність видатного чеського педагога Яна Амоса Коменського, який у своїх працях приділяв велику увагу моральному вихованню. Дев'ятий розділ своєї «Великої дидактики», під назвою «Метод морального виховання», він відкриває таким підзаголовком: «Все попереднє не є таким суттєвим порівняно з головним – моральністю і благочестям». Видатний педагог формулює 16 правил мистецтва розвивати моральність. Велике значення у вихованні моральної поведінки має дотримання суворої дисципліни на засадах гуманності. Я.Коменський був переконаний, що дисципліна має бути однаковою для всіх людей, і «ніхто не повинен порушувати законів, починаючи з вищих і закінчуючи нижчими» [5, 33].

Англійський філософ Джон Локк у книжці «Думки про виховання» найважливішим завданням вважав виховання джентльмена, у становленні якого значну роль відіграє моральна сфера. Закони моралі, на його думку, визначаються не релігійним ученням, а особистими інтересами індивіда, і все, що дає особисту користь, є моральним.

Французький мислитель Жан-Жак Руссо – автор всесвітньо відомих творів «Чи сприяє процес наук і методів поліпшенню або погіршенню моральності», «Міркування про походження і причини нерівності між людьми», «Еміль або Про виховання», пропагував ідею виховання загальнолюдських ідеалів, сформулював три завдання такого виховання – це виховання добрих почуттів, добрих міркувань і доброї волі.

Не можна не згадати видатного педагога К. Ушинського, який мо-

ральне виховання трактував як цілеспрямований процес формування «людини в людині», тобто всебічно розвиненої особистості. Проте він наголошував, що моральність не є залежною від ученості й розумового розвитку. Виховання в школі, сім'ї із впливом природи, суспільного життя, народу, його релігії та мови й інших суспільних сил може вирішальною мірою впливати на формування морального достоїнства в людині. Крім того, моральний вплив є головним завданням виховання, значно важливішим, ніж розвиток розуму взагалі [18, 31].

Мету морального виховання педагог визначав як «вивчення людини в усіх виявах її природи з спеціальним застосуванням до мистецтва виховання» [17, 345]. Моральне виховання К. Ушинський ставив у центрі всіх заходів і турбот з боку школи, сім'ї і суспільства. Він стверджував, що людина досягне своєї моральної досконалості лише тоді, коли її виховання буде ініційоване життєвими інтересами народу. Цей зв'язок, насамперед, повинен здійснюватися на основі виховання в дітей поваги до праці й застосування ними своїх знань у трудовій діяльності. «Виховання повинно невсипно дбати щоб, з одного боку, дати вихованцеві можливість знайти собі корисну працю в світі, а з другого – прищепити йому невтомну жагу до праці» [17, 101].

Учений вважав, що формування моральних норм поведінки можливе лише тоді, коли ідеї виховання перетворюються у переконання вихованців, переконання – в звички, звички – в нахили. Моральні переконання виникають відразу і не зміцнюються, їх не можна вивчити з підручника, вони утворюються поступово, часто непомітно [18, 79]. К. Ушинський дійшов висновку, що процес виховання, зокрема морального, буде набагато ефективнішим, якщо систематично виховувати дітей на прикладах життя дорослих, знайомити їх з повсякденною трудовою діяльністю. Особливо великого значення в цьому зв'язку він надавав праці, а саме, особистій, оскільки без неї людина не може йти вперед.

За радянської доби, проголошуючи ідею єдності теорії морального виховання з практикою, держава ніколи не створювала належних умов для втілення їх у життя. Відверто чи приховано вона підмінювала моральне виховання ідейним чи ідейно-політичним. Проте, незважаючи на це, в радянську педагогіку приходять такі видатні особистості, як А. Макаренко, В. Сухомлинський, Є. Шаталов.

Зокрема А. Макаренко стверджував, що не можна просто виховати людину, не ставлячи перед собою певної мети. Він наголошував, що мета морального виховання полягає в тому, щоб виховати не лише людину-творця, людину-громадянина, а й людину, яка зобов'язана бути щасливою [7, 333].

Учений вважав, що в процесі виховання домінантна роль належить формуванню характеру, що виявляється в добрих людських почуттях, гарних звичках. За А. Макаренко, вироблення гарних звичок правильно жи-

ти – важча справа, ніж виховання свідомості [7, 51].

Зміст виховної роботи, на думку педагога, не обмежується лише створенням переліку правил: «Для нашого суспільства необхідна не просто номенклатура моральних норм, а система, виражена, з одного боку, в серйозних філософських розробках, а з іншого – в системі спілкування». Характеризуючи моральні норми, учений виділив їхні істотні ознаки: «Все те, що посилює чи послаблює зв'язок між людьми, що об'єднує чи розвалює колектив, у нашому суспільстві не може вважатися байдужим стосовно моральної норми» [7, 409].

Згідно з ученням А. Макаренка основними факторами, які впливають на моральне виховання, є повага і вимогливість, щирість і відвертість, принциповість, піклування й увага, заохочення, покарання й нагорода, знання і вправи, колектив і сім'я. У свій час педагог зробив висновок, що школі потрібний програмний виклад моралі: «У нашій школі немає теорії моралі, немає такого предмета, немає такої особи, яка б цю теорію моралі викладала...» [9, 27].

Для побудови педагогічного процесу з метою ефективного засвоєння моральних норм важливо використовувати особливості їхнього функціонування. А. Макаренко зазначав, що створена в процесі виховання «теорія радянської поведінки має настільки багато даних у суспільному житті, в нашій суспільній практиці, що потрібно небагато зусиль, щоб такий предмет, як теорія вчинків, мораль, міг бути легко, красиво, переконливо запропонований нашим учням» [9, 28]. На думку педагога, вони швидко й радісно сприймуть його, і в кожному випадку вихованець сам для себе знайде певні обов'язкові форми та формули моралі. Такий шлях уведення норм у свідомість вихованців є найефективнішим для формування усвідомленого ставлення до моральних вимог. Пізнання суспільної значущості виконання цих вимог підвищує інтерес до змісту і сприяє виробленню бажань виконувати їх.

Антон Семенович вважав, що шлях морального виховання – це боротьба суперечностей «...між усвідомленням, як потрібно чинити, і звичною поведінкою». Найважче сформуванню моральної самосвідомості, тобто навчити «діяти правильно, коли ніхто не чує і не бачить, нічого не дізнається, а це дуже важко...» [8, 48].

Серед найголовніших засобів морального виховання видатний педагог виділяв такі, як загальна сума правильних уявлень, правильних знань; педагогічне піклування про людину; спеціальна виховна дисципліна [7, 48]. Одним з істотних критеріїв моральної вихованості людини він вбачав, – «вчинок по секрету»: високоморальна поведінка за велінням серця, а не напоказ, не заради нагороди і похвали.

Фундаментальний крок у розв'язанні проблеми морального виховання молоді зробив В. Сухомлинський. Під моральним розвитком особистості він розумів створення індивідуального людського багатства,

що поєднує в собі високі ідейні переконання, моральні якості, естетичні цінності, культуру матеріальних і духовних потреб [16, 69]. Майстерність морального виховання педагог вбачав у тому, щоб дитину з перших кроків її шкільного життя переконували власні вчинки, щоб у словах вихователів вона чула відгомін власних думок, переживань – усього, що народилося в процесі активної діяльності. Мета морального виховання, за В. Сухомлинським, – це формування ідейної серцевини особистості – моральних поглядів, переконань, почуттів, поведінки, єдності слова і діла, уміння педагога відкрити перед кожним вихованцем «ті сфери розвитку його духу, де він може досягти вершини, виявити себе, заявити про своє Я, черпати сили з джерела людської гідності, почувати себе не обділеним, а духовно багатим». Завдання морального виховання полягає в тому, щоб на основі створених старшими поколіннями моральних цінностей формувати реальні моральні, високоідейні, громадянські стосунки в колективі. Моральні цінності при цьому мають бути особистим духовним багатством кожного вихованця [16, 73].

На перше місце в практиці виховної роботи В. Сухомлинський ставив вчинки, в яких виявляється гуманне, людяне ставлення дитини до інших людей. Важливу роль, на думку педагога, в моральному вихованні також відіграє самоутвердження, яке є, по суті, усвідомленням вихованцем власної гідності. Він був певен, що моральною особистістю учень стане тоді, коли в його ще юній душі «назавжди оселяться совість, сором, язливість, відповідальність і обов'язок» [15, 261].

Видатний педагог вбачав суть процесу морального виховання в тому, що моральні ідеї стають надбанням кожного вихованця, вказував на те, що цей процес можливий тільки «при багаторазовій духовній діяльності, без якої немає устремління до ідеалу, немає живої людської особистості» [14, 428]. Не користуючись терміном «моральна діяльність», В. Сухомлинський під духовною діяльністю розумів «активні зусилля особистості», в результаті яких наші політичні, естетичні, моральні погляди і переконання стають внутрішніми цінностями [14, 428].

З метою формування в молоді норм поведінки та моральних якостей педагог розробив правило – вимоги, дотримуючи яких учень стане гідним громадянином суспільства. При цьому В. Сухомлинський наголошував, що «азбука моральної культури входить в свідомість і душу лиш тоді, коли в ... колективі є елементарна моральна культура людських взаємовідносин» [16, 120–127].

І нині моральне виховання учнів залишається першочерговою проблемою. Ми спостерігаємо моральне і духовне зубожіння молоді, яка сповідує ідеали, насаджені зарубіжним телебаченням. Діти часто не знають своїх національних героїв, традицій, не мають віри в серці. А за дослідженнями О. Богданова і С. Черенкова, певна частина юнаків і дівчат вважають, що реально існують два паралельних потоки, які не зливаються,

але й не перешкоджають один одному. Перший – це добро, справедливість – усе те, про що варто говорити на зборах, писати в творах, відповідати на екзаменах. А другий, який супроводжує неофіційну частину життя людини, – повний скептицизму, тверезого розрахунку й жорстокої боротьби за життєвий успіх. Виявляється, що можна вибирати між ними: вірити у все святе, чисте, а в засобах життєвих цілей не церемонитися. Будь-яким способом домагатися свого.

За визначенням М. Фіцули, «моральне виховання – виховна діяльність школи і сім'ї, що має на меті формування стійких моральних якостей, потреб, почуттів, навичок і звичок поведінки на основі засвоєння ідеалів, норм і принципів моралі, участь у практичній діяльності». Мораль він розуміє як «систему ідей, приписів, законів, норм і правил поведінки та діяльності, які регулюють гуманні стосунки між людьми за будь-якої ситуації на демократичних засадах».

Н. Мойсеюк вважає, що мораль як форма суспільної свідомості є зведенням правил, норм, вимог, які регулюють стосунки і взаємодію людей, їхню поведінку. На думку педагога, поведінку людини оцінюють за ступенем відповідності певним правилам. Ці правила дають змогу оцінити вчинок і прийти до єдиної думки: добре чи погано повелася людина. Правило, що має загальний характер, тобто поширюється на багато однакових учинків, називають моральною нормою. Норми можуть спонукати людину до певних вчинків і дій, а можуть і забороняти їх [11, 419]. Зміст морального виховання учнів Н. Мойсеюк вбачає в «утвердженні принципів загальнолюдської моралі – правди, справедливості, патріотизму, доброти, працелюбності та інших добродійностей на національному ґрунті» [11, 420].

С. Карпенчук стверджує, що моральне виховання учнів – це виховання теоретичних основ моралі, формування в них моральних уявлень і понять, організація досвіду їхньої моральної поведінки і діяльності, що відповідають вимогам моралі нашого суспільства [6, 72]. На його думку, моральність має суспільний (загальнолюдський) характер, оскільки виникла з об'єктивної потреби регулювати взаємостосунки людей, погоджувати їхні дії, вчинки. Тому «під нормами моральності слід розуміти вимоги суспільства до поведінки людей у певних ситуаціях, що часто повторюються. Дотримання їх необхідне для підтримання людського співжиття, соціальної взаємодії людей, узгодження суспільних і особистих інтересів» [6, 70].

Виховна роль моральних норм у тому, що вони не лише містять зразок поведінки, а й виступають як внутрішній регулятор поведінки особистості. Кольберг наголошував, що стикаючись з новими вимогами соціуму, які не вкладаються в побудовану структуру, дитина прагне змінити, перебудувати свої моральні судження. Таким чином, новий досвід, взаємодіючи з попередньою пізнавальною структурою особистості, стимулює її щоразу шукати нову програму дій, що повніше відповідала б

новій ситуації. Багаторазово повторюючись, ця програма закріплюється в свідомості особистості, стає стійким елементом її поведінки. Суспільний досвід стимулює мисленеву діяльність особистості, сприяє пошуку відповідної пізнавальної структури. За таких умов людина здатна швидко реагувати на вимоги середовища, самостійно контролювати свою поведінку, що є вирішальним у моральному сходженні особистості. Саме це допомагає досягти гармонії, справедливості як у самій соціальній системі, так і в поведінці особистості. Моральне виховання покликане стимулювати притаманну людині властивість конструювати свій моральний досвід, удосконалювати організаційну структуру середовища. Моральні норми в такому розумінні є конструкціями, а не відображенням інтересів, орієнтацій особистості й суспільних відносин.

Утілення моральної норми в поведінку пов'язане, як стверджують психологи, зі ступенем її усвідомлення. В. Левкович зазначає, що цей процес відбувається на двох рівнях: сприйняття норми вмотивованого способу дій для суспільства й самої особистості та перетворення зовнішніх вимог у її життєву необхідність. Мотивом реалізації при цьому виступає сама норма, яка стає єдиною правильним способом поведінки. Проте в кожному окремому випадку виконання моральної норми – це складна форма поведінки, що спрямовується певними мотивами й, виражає ставлення до себе, до людей, до суспільства. За М. Басовим, людина «в кожному своєму прояві відтворює усе середовище, усю багатовікову культуру» [2, 79].

С. Рубінштейн зазначав, що залежно від характеру мотивації розрізняють діяльність і поведінку. «Одиницею поведінки є вчинок, а одиницею діяльності – дія. Проте вчинком є не всяка дія, а лише така, в якій значення має усвідомлене ставлення людини до інших людей, до загального, до норм суспільної моралі...» [12, 537]. Вчинок відбувається в процесі здійснення певної кількості дій чи навіть ланцюжка дій [11, 484–497].

Розглядаючи ненормативний розвиток особистості, П.М'ясоїд говорить про те, що вчинок – це надситуативна активність як творчість, водночас провина – зміна індивідом ситуації відповідно до своїх потреб, які мають егоцентричний характер. Стверджуючи егоцентричну позицію, людина створює собі кращу життєву ситуацію, але шкодить іншим, що суперечить нормам моралі. Провина, як і вчинок, здійснюється на основі різноспрямованих мотивів: одні спонукають до продовження діяльності з вибраного напрямку, інші – до задоволення актуалізованих потреб. Тому в характеристиці моральної поведінки велике значення мають мотиви. Як зазначає С. Рубінштейн, не знаючи внутрішніх мотивів поведінки дитини, вчитель «власне, нічого не знає про особу дитини»; не відаючи про внутрішні спонукання дитини й мотиви, «вихователь по суті працює всліпу, йому однаково невідомі і дитина, на яку він повинен впливати, і результати його власної виховної дії» [12, 189].

Отже, важливий не тільки результат вчинку, а й його мотивація.

Проте мотивація моральної діяльності змінюється залежно від зміни моральних суджень. Крім того, людина може розкрити й приховати свої мотиви. Тому про справжні наміри роблять висновок переважно за діями, а особливо за їхньою послідовністю, узгодженістю. Мотиваційний компонент є свідченням усвідомленої потреби в здійсненні вчинку, що виникає внаслідок впливу зовнішніх обставин чи певних зрушень у внутрішньому світі дитини.

І. Бех, О. Киричук, В. Кузь, О. Михайлова, В. Плахтій та ін. доводять, що в засвоєнні моральних норм має значення емоційне переживання дитини. «Емоційне переживання поряд з інтелектуальним розумінням суті певної норми є провідним компонентом у її засвоєнні».

У дотриманні та виконанні моральних норм важливе значення мають оцінка самого індивіда та суспільна думка. Ця оцінка є основою співвіднесення своєї поведінки з прийнятою та високо оціненою в суспільстві; наслідування зразка забезпечує людині благополуччя, успіх у спілкуванні, прагнення до моральної рівності з іншими членами суспільства. Звідси зрозуміло, що оцінка стає джерелом моральних переживань, тим самим вона сприяє емоційно-усвідомленому засвоєнню моральних норм.

Робота свідомості, як зазначає П. М'ясоїд, полягає в пошуку способів виправдання проступку й може супроводжуватися докорами сумління. Це свідчить про наявність в особистості конфліктної свідомості й самосвідомості. Формування моральних потреб особистості є процесом засвоєння та переробки моральних норм і принципів у систему індивідуальної свідомості.

Українські демократи ХІХ ст. намагалися не тільки знайти витoki моральних норм, а й установити критерії їхньої оцінки. Робилися спроби щодо визначення показників моральнісного ставлення людини, набуття нею морального ідеалу. Тут не виключалася свобода вибору дій, а закономірність людських учинків пов'язувалася з історичними умовами. Особливо уважно до цих питань ставився у своїх працях І. Франко. У статті «Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова» він розкриває зв'язок етичних ідеалів із суспільними [19]. Цьому питанню приділяла увагу й Леся Українка.

В етиці українських революційних демократів моральнісний ідеал виступає як узагальнений вияв поступового творення суспільних відносин і становлення моральних якостей людей. Він є взірцем для поведінки людей, важливим критерієм їхньої моральної оцінки й суджень щодо морального і аморального, добра і зла.

Моральний ідеал української демократичної думки втілює в собі уявлення про досконалу в моральному відношенні особистість і норми її поведінки в суспільстві. Його розглядали як рушійну силу в життєвому просторі, пов'язану із матеріальним станом суспільства: «Чим

інтенсивніша культурна праця – а вплив ідеалів та потреб суспільності тільки там, де ті ідеали живі, розвиваються, – ... маємо прогресивну і чим раз інтенсивнішу матеріальну продукцію» [19].

Неперевершеною заслугою українських демократів є те, що вони поєднали поняття внутрішньої морально-етичної норми із зовнішньою, з життям суспільства, відстоювали об'єктивний характер існування критеріїв моральних принципів і норм.

«Поza суспільством не діє ніщо, що можна б назвати справедливим. Доперва життя громадянське витворює моральні приписи і закони. Людина, хочаби жити, мусить дати жити й іншим. Житіє громадянське є джерелом тих законів, що незгасимими буквами писані, є в серці кожного чоловіка», – стверджувала Леся Українка. Вона розуміла етику як певне коло законів і принципів, що регулюють поведінку людей у суспільстві.

Найідеальнішим результатом виховання можна вважати такий моральний розвиток особистості, коли повністю збігаються рівні розвитку моральної свідомості й моральної поведінки, коли вчинки, лінія поведінки перебувають у повній гармонії з її поглядами, свідомістю, переконаннями. Проте досягти єдності цих двох компонентів навіть у процесі виховання школярів із типовим розвитком дуже важко.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аристотель. Никомахова этика . – СПб, 1908. – 207 с.
2. Басов М.Я. Избранные психологические произведения. – М., 1975. – 479 с.
3. Горський В.С. Історія української філософії. – К.: Наук. думка, 1996. – 285 с.
4. Етика: Навч. посіб. / Т.Г. Аболіна, В.В. Єфименко, О.М. Лінчук та ін. – К.: Либідь, 1992. – 328 с.
5. Історія педагогіки / За ред. М.С. Грищенка. – К.: Вища шк., 1973. – 448 с.
6. Карпенчук С. Теорія і методика виховання: Навч. посіб. – К.: Вища шк., 1997. – 304 с.
7. Макаренко А.С. О воспитании / Сост. и авт. вступ. ст. В. Хелемендик. – М.: Шк. пресса, 2003. – 186 с.
8. Макаренко А.С. Собрание сочинений: В 5 т. – М.: Правда, 1971. – Т. 1. – 431 с.
9. Макаренко А.С. Советское школьное воспитание // Избр. произв.: В 3 т. – К.: Рад. шк., 1985. – Т. 3. – 592 с.
10. Михайлова О.Ю. Психологічні особливості морального виховання глухих і слабочуючих дітей старшого дошкільного та молодшого шкільного віку: Дис. ... канд. психол. наук. 19.00.08. – К., 2000. – 343 с.
11. Мойсеюк Н.Є. Педагогіка: Навч. посіб. – 3-тє вид., доп., 2001. – 608 с.
12. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – М., 1973. – 485 с.

13. Словарь по этике / Под ред. А.А. Гусейнова и И.И. Кона. – М.: Политиздат, 1989. – 6-е изд. – 447 с.
14. Сухомлинський В.А. Рождение гражданина. – М.: Мол. гвардия, 1979. – 335 с.
15. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5 т. – К.: Рад. шк., 1976. – Т. 2. – 670 с.
16. Сухомлинський В.О. Проблеми виховання всебічно розвинутої особистості. – К.: Рад. шк., 1976. – 654 с.
17. Ушинський К.Д. Вибрані педагогічні твори. – К.: Рад. шк., 1949. – 418 с.
18. Ушинский К.Д. Педагогические сочинения: В 6 т. – М.: Педагогика, 1988. – Т. 2. – 496 с.
19. Франко І. Суспільно-політичні погляди М. Драгоманова. – Кн. 8. – 239 с.